

УДК 811.161.2'373.611

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-211-6>

СТРАТИФІКАЦІЯ МОРФОНОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ДЕВЕРБАТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

THE STRATIFICATION OF MORPHONOLOGICAL TRANSFORMATIONS OF DEVERBATIVES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Демешко І. М.,*orcid.org/0000-0002-2982-8675**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української філології та журналістики**Центральноукраїнського державного університету**імені Володимира Винниченка*

У статті досліджено специфіку стратифікаційних підходів при аналізі морфонологічних трансформацій віддієслівних похідних. З'ясовано морфонологічні чинники під час творення девербативів, урахувавши стратифікаційні підходи. Установлено стратифікаційні підходи при аналізі віддієслівних дериватів у морфонологічному аспекті. Стратифікаційні морфонологічні моделі відкривають перспективи раціонально й економно встановити закономірності, послідовність морфонологічної операції, урахувати вплив форманта на твірну основу в дериваційному процесі, специфіку контактної зони (фіналі твірної основи та ініціалі форманта).

Визначено класи суфіксальних морфем-суб'єктів української мови, урахувавши контекст альтернатив та характер контактної зони. У практичній частині дослідження також проілюстровано обмежувальні та стимулювальні чинники при творенні девербативів. Зазначено, що врахування структури вершинних слів у словотвірному гнізді, особливості дериваційних процесів, морфонологічні правила діють для словозмінної і словотвірної морфонології.

У процесі аналізу морфонологічної структури українських словотвірних гнізд із вершинним дієсловом стверджено, що віддієслівні деривати підтримують словотвірні і морфонологічні моделі та передбачувану стратифікацію морфонологічної системи. Опис морфонології словотвірного гнізда (динамічної морфонології) сприяє встановленню морфонологічних правил творення похідних різних блоків у межах словотвірного гнізда відповідного морфонологічного класу (нечленованих і членованих твірних основ) і морфонологічного типу. Визначено механізми, що впливають на структуру девербативів – усичення дієслівної фіналі, консонантні та вокалічні альтернативи фонем, нарощення (розширення) кореневої чи суфіксальної морфем, зміна акцентної позиції похідного.

Ключові слова: словотвірна морфонологія, девербативи, морфонологічна стратифікація, морфонологічні типи, морфонологічні правила.

The article deals with the specifics of stratification approaches in the analysis of morphonological transformations of verbal derivatives. The morphonological factors in the creation of derivatives are clarified, taking into account stratification approaches. The essential approaches for the analysis of the verbal derivatives in the morphonological aspect are established. The stratification morphonological models open up the prospects for rational and economical establishment of regularities, sequence of morphonological operations, taking into account the influence of the formant on the stem in the derivational process, the specifics of the contact zone (final of the stem and initial of the formant).

The classes of suffix morphemes of the Ukrainian language subjects are defined according to the context of the alternatives and nature of the contact zone. The practical part of the study also illustrates the limiting and stimulating factors in the creation of the deverbs. It is noted that taking into account the structure of the apex words in the word-formation nest, the peculiarities of derivational processes, and morphonological rules are valid for word-change and word-formation morphonology.

In the process of analyzing the morphonological structure of the Ukrainian word nests with the apex verb, it is argued that the verbal derivatives support word-formation and morphonological models and the predictable stratification of the morphonological system. The description of the morphonology of the word-formation nest

(dynamic morphonology) contributes to the establishment of the morphonological rules for the creation of derivatives of different blocks within the word-formation nest of the corresponding morphonological class (non-membered and membered stems) and morphonological type. The mechanisms affecting the structure of derivatives are identified: truncation of verbal finals, consonantal and vocalic alternations of phonemes, extension of the root or suffix morpheme, change of the accentual position of the derivative.

Key words: word-formation morphonology, deverbs, morphonological stratification, morphonological types, morphonological rules.

Постановка проблеми. Розширення морфонологічної проблематики стає наслідком того, що повнота морфонологічного опису знаходиться в залежності від результатів фонологічного аналізу та морфологічного ладу мови, а морфонологічний опис похідного набуває аналітичного характеру, тому дослідження й опис мовних одиниць із погляду системно-структурної лінгвістики залишається актуальним. Труднощі морфонологічного опису та тривалий науковий інтерес до опису похідних у словотвірному-морфонологічному аспекті пояснюються тим, що в наукових розвідках зі слов'янської морфонології спостерігаються різні морфонологічні концепції, наявність різних програм аналізу матеріалу, неоднорідність накопиченого матеріалу, що ускладнює теоретичне узагальнення отриманих результатів. Актуальність дослідження зумовлено вивченням стратифікаційних підходів при аналізі морфонологічних трансформацій девербативів, морфонологічних трансформацій у межах словотвірного гнізда, дослідженню стратифікаційних підходів при аналізі морфонологічних трансформацій віддієслівних похідних, установленням правил та морфонологічних позицій афіксальних морфем, виявлення специфіки взаємодії морфонологічних трансформацій при творенні девербативів та врахування семантичних, морфологічних та стилістичних критеріїв (якщо слово стилістично марковане).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із розвитком словотвору в мовознавстві зростає інтерес до закономірностей та правил морфонології, оскільки в багатьох мовах похідні творяться за моделями (словотвірними, морфонологічними), що продукують трансформації дериватів впливом дериваційних засобів, зокрема суфіксальних. Необхідність морфонологічних студій – факт концептуального переосмислення вивчення словотвірного потенціалу дериватів, зокрема віддієслівних, виділення морфонологічних класів і типів, характеристика та опис морфонологічних структур вершинних дієслів у словотвірному гнізді. Використання гніздового принципу – раціональний спосіб морфонологічного опису похідних, зокрема віддієслівних новотворів, які поповнюють лексичний фонд української мови.

Питання, пов'язані з вивченням словотвірної морфонології, завжди були в царині мовознавчих досліджень. В українському мовознавстві І. І. Ковалик, Н. Ф. Клименко, В. О. Горпинич, К. Г. Городенська, Є. А. Карпіловська, В. В. Грещук, В. П. Олексенко, М. В. Кравченко, М. Ю. Федурко, Л. В. Асіїв, Л. П. Кислюк, Л. І. Комарова, Л. О. Кондакова, І. В. Козленко, Н. П. Русаченко, Г. В. Пристай та ін. студіюють теоретичні та методологічні аспекти вивчення словотвірної морфонології, проблеми опису результатів структури та функціонування словотвірної системи української мови, закономірності реалізації морфонологічних явищ в українському словотворенні. Є. А. Карпіловська розглянула питання класифікації словотвірної структури дериватів, комбінаторики афіксів, моделювання словопороджувального механізму сучасної української мови [1], Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко Н. Ф. проаналізували тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації українського лексикону на початку XXI ст. [2]; Л. П. Кислюк дослідила динамічні процеси в словотвірній номінації сучасної української мови у взаємодії системи мови з колективною та індивідуальною мовною практикою [3]; Л. І. Комарова схарактеризувала морфонологічні альтернативи в системі парадигм іменників [4]; Л. О. Кондакова – морфонологічні модифікації в системі словозміни іменників [5]; І. В. Козленко – морфонологічні зміни в процесі словозміни дієслова [6]; Л. В. Асіїв – морфонологічні процеси при словозміні і словотворенні прикметників української мови [7]. Н. П. Русаченко – морфонологічні процеси в словозміні

та словотворі староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. [8]. На сучасному етапі дослідження словотвірної морфології української мови простежується тенденція опису формальних ознак мовних одиниць із погляду системно-структурної лінгвістики.

У сучасній україністиці застосовано коренезорієнтований підхід до опису відіменникових словотвірних гнізд [9; 10], відприкметникових словотвірних гнізд [11] у морфологічному аспекті. Новітні наукові спроби спрямовані на визначення морфологічних класів і типів дієслівних основ в українській мові [12; 13]. Словотвірне гніздо (СГ) унаочнює словопроджувальну активність твірного дієслова, забезпечує морфологічний опис словотвірних процесів, сприяє вивченню морфологічної стратифікації в мові. Стратифікація морфологічних трансформацій – диференціація морфологічної підсистеми, що мотивована морфемною структурою слова. Визначення морфологічних типів сприяє стратифікації морфологічних трансформацій, моделей, відкриваючи перспективи дослідження словотвірної морфології, що експліцитно поєднує морфологічну структуру вершинних дієслів у словотвірному гнізді із фонологічною, морфологічною, семантичною структурою девербативів різних блоків. Стратифікаційний підхід при морфологічному аналізі девербативів досить перспективний, оскільки він сприяє визначенню, демонстрації та з'ясуванню емпіричних проблем творення віддієслівних похідних. Такий підхід сприяє визначенню морфологічних класів і типів девербативів, специфіки контактної зони, морфологічних трансформацій на морфемному шві.

Мета дослідження – проаналізувати стратифікаційні підходи при аналізі девербативів у морфологічному аспекті, з'ясувати морфологічні чинники при творенні девербативів, враховуючи стратифікаційні підходи. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) дослідити стратифікаційні підходи при аналізі віддієслівних дериватів у морфологічному аспекті; 2) виявити морфологічні трансформації у віддієслівній деривації похідних субстантивного, ад'єктивного, адвербіального та вербативного блоків; 3) з'ясувати специфіку морфологічної стратифікації девербативів; 4) проаналізувати обмежувальні та стимулювальні чинники при творенні віддієслівних дериватів, враховуючи стратифікаційні підходи.

Виклад основного матеріалу. Морфологічні характеристики девербатива зберігають інформацію про структурно-семантичні перебудови питомих та іншомовних твірних основ і вплив на них інвентаря дериваційних засобів, властивих для відповідного СГ. Ступінь дериваційної й семантичної розбудови дієслівної основи – свідчення хронології вершинного слова у СГ. Специфіка організації словотвірної системи полягає у вивченні парадигматичних і синтагматичних зв'язків між елементами цієї системи. Значення словотворчих засобів не ізольовані один від одного, вони перебувають в ієрархічній організації, упорядкованості та реалізації в похідних у словотвірному гнізді, що виражається в аналізі динаміки морфологічних моделей та системної інтеграції віддієслівних дериватів.

Стратифікаційний підхід сприяє повному й вичерпному аналізу словотвірної морфології українських похідних, зокрема девербативів, експліцитно пов'язує морфологічну структуру девербативів із фонологічними закономірностями (специфіка контактної зони), морфологічною та семантичною структурою похідних. При морфологічному структуруванні доцільно враховувати мотивованість похідного, напрямок мотивованості, модульну граматичну архітектуру, зокрема обмеження при взаємодії структурних компонентів – твірної основи та афікса, перспективні підходи щодо морфологічного аналізу девербативів.

Мета та дослідницькі завдання зумовили вибір комплексу методів і прийомів. Основні методи дослідження – описовий з елементами компонентного та дистрибутивного аналізів, лінгвістичне конструювання та моделювання (при укладанні словника словотвірних гнізд, систематизації та класифікації морфологічних типів і класів девербативів, визначенні типології вершинних дієслів у словотвірних гніздах). Використано гніздотвірний принцип при аналізі девербативів української мови, методи морфемного, словотвірного та морфологічного ана-

лізів, зокрема метод аналогії, опозицій, методики ступеневої ідентифікації. Матеріалом для дослідження послуговували понад 2 тисячі самостійно укладених віддієслівних словотвірних гнізд із лексикографічних праць, інтернет-ресурсів, новотворів із різних стилів.

У процесі аналізу морфологічної структури українських словотвірних гнізд із вершинним дієсловом стверджено, що віддієслівні деривати підтримують словотвірні і морфологічні моделі та передбачувану стратифікацію морфологічної системи. Стратифікаційні морфологічні моделі відкривають перспективи раціонально й економно встановити закономірності, послідовність морфологічної операції, урахувати вплив форманта на твірну основу в дериваційному процесі, специфіку контактної зони, ініціалі форманта та фіналі твірної основи. Опис морфології словотвірного гнізда (динамічної морфології) сприяє встановленню морфологічних правил творення похідних різних блоків у межах словотвірного гнізда відповідного морфологічного класу і типу. Аналіз морфологічної структури вершинного дієслова в словотвірному гнізді, зокрема стратифікаційної морфологічної моделі, експліцитно пов'язує морфологічну структуру з фонологічними закономірностями контактної зони, морфемною структурою твірних слів (нечленовані / членовані), морфологічними категоріями та семантичною структурою дериватів.

У морфологічній підсистемі доцільно розрізняти словотвірну та словозмінну морфологію [14, с. 80–104]. Приголосні за твердістю – м'якістю зазнають морфологічних трансформацій у певних позиціях перед голосними переднього ряду /i/, /e/, тому при морфологічному аналізі доречно звертати увагу на характер контактної зони, фіналь твірної основи чи кореня, ініціаль суфікса. Це дослідження підтверджує ймовірність беззаперечного зв'язку між типом консонантних чергувань, морфемною структурою слова та характером контактної зони. Суфіксальні форманти відіграють важливу роль при творенні девербативів. Характерно, що визначення типів приголосних у контактній зоні, типів суфіксів при творенні віддієслівних похідних сприяють формулюванню словотвірно-морфологічних правил, які спрацьовують при творенні похідних. Морфологічна поведінка форманта залежить від структурно-семантичного критерію похідного. Експліцитно зазначимо, що врахування структури вершинних слів у словотвірному гнізді, особливості дериваційних процесів, морфологічні правила діють для словозмінної та словотвірної морфології [Там само]. Це помітно навіть на рівні консонантних чергувань: (г – ж): *зберегти – збережу; збережений; перемогти – переможу; переможна (хода); (к – ч): наректи – наречу, наречена; (ст – шч): простити – прощу; прощання, прощений, змістити – зміщений; (р – р'): творити – творю; творіння; (с – ш): запросити – запрошувати; запрошення; змусити – змушувати; змушений; вимісити – вимішаю, вимішений; (зд – ждж): їздити – їжджу; об'їздити – об'їжджений; (д – дж): запровадити – запроваджувати; запровадження; (т – ч): прикотити – прикочений; (п – п'): пити – п'ю; п'ючі; (к – ч): наректи – наречена; плакати – плач, плачучи; текти → течія; (т – ч): пекти – печений; (с – д): їсти – їдальня; густити – гудок; (с – д'): красти – крадіж, крадьма; прясти – прядіння; (с – ж): красти – кража; (с – д): перекласти – перекладений; (д – д'): бродити – бродіння, садити – садячи; (р – р'): варити – варіння; (с – с'): кусати – кусій. У вершинних словах іншомовного походження представлено інші типи чергувань, ніж у питомих: (г – к): абстрагувати – абстракція; (д – з'): претендувати – претензія.*

У словотвірних гніздах представлено різні типи вокалічних та консонантних чергувань: (е – і – о): оперти – опір-0, опора; (е – і – о): пектися – опіка; (е – о – і; д – д'): звести – зводити – звід; (е – о; с – д): брести – бродити; (е – о – і; к – ч): текти – точити – потік, течія; (е – і): лежати – ліжко; (з – ж): казати – кажучи; (з – ж – з'): різати – різучий, різьба; (о – і; д – д' – дж): ходити – хід, ходіння, хідження; (е – і; с – т'; с – т): плести (181 похідне) – пліт-0² ('зв'язані колоди для сплаву'), пліт-0¹ ('огорожа'), плетіння, плетений; (с – т – т'): заместити – замітати, заметіль; (с – д'): густити – гудіння; (с – ш): просити – прошений; (ст – шч): простити – проща; (р – р'): пороти¹ (76 похідних; 'розшивати шви') – випорювати; (д – д'):

падати – *падіння*; (л – л'): *полоти* – *виполоти* – *виполювати*; (в – вл): *плавити*¹ (126 похідних) – *плавлення*; (в – вл'): *правити*³ (67 похідних; 'керувати') – *правлячий*; (п – пл'): *спати* – *сплюх*; (т – т'т'): *пити* – *пиття*; (н' – н): *спиняти* – *спинити*; (г – ж): *могти* – *перемогти* – *переможець*, *переможно*.

Такі консонантні чергування відбуваються в девербативах субстантивного, ад'єктивного, вербативного та адвербіального блоків. Тому необхідно зазначити, що стратифікаційний підхід морфонологічних трансформацій досить перспективний і має морфологічне підґрунтя. Чергування твердих і м'яких приголосних (С//С') зумовлено морфонологічно перед ініціллою суфікса /i/, чергування приголосних (С//С) – перед ініціллою суфікса /e/. Для морфонологічно словотворчих суфіксів (*-ін'н'-*, *-ен'н'-*) та префіксів (*віді-*, *наді-*, *обі-*, *піді-*, *розі-*) характерна структурно-семантична природа при збереженні семантичних ознак твірного слова: *ходіння*, *правління*, *створіння*; *зародження*, *звabлення*, *сходження*, *ставлення*, *нарощення*, *прощення*, *щеплення*, *відірвати*, *надіслати*, *обійти*, *підігріти*, *розіп'яти*.

Таким чином, при творенні девербативів ураховуються морфонологічні та семантичні критерії. У стратифікаційно-морфонологічних моделях основотвірний дериваційний процес (цикл, морфонологічний тип і клас мотивувальної основи), характер контактної зони, ініціаль форманта передують дериваційному процесу.

Морфонологічна стратифікація – диференціація морфонологічної підсистеми, що мотивовані морфемною структурою слова. Аналізуючи питання теоретичної морфонології (словотвірної та словозмінної), помічаємо зв'язок між чергуванням і морфемною структурою слова, що сприяє визначенню типів консонантних альтернатив, морфонологічних класів і типів вершинних дієслів у словотвірному гнізді. Кореляція за палатальністю на рівні морфонології має морфонологічне значення, а не історичне. При творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфонологічні операції. На структуру девербативів впливають такі механізми: 1) усічення (утинання) дієслівної фінали; 2) консонантні та вокалічні альтернативи фонем; 3) нарощення (розширення) кореневої чи суфіксальної морфемі; 4) зміна акцентної позиції похідного. Це сприяло виділенню морфонологічних позицій: 1) позиції усічення; 2) перехідного і неперехідного пом'якшення; 3) ствердіння; 4) амбівалентну (тверді і м'які альтернанти) позицію; 5) вокалічних альтернатив; 6) нарощення морфем; 7) зміни (переміщення) акцентних позицій. Найпродуктивнішими для девербативів української мови є вокалічні альтернативи в кореневій морфемі: {e//o//i} (*брести* – *бродити* – *брід*, *везти* – *возити* – *віз*); {Ø//и//і//о} (*брати* – *розбирати* – *розбір* – *збори*).

Узагальнення морфонологічних традицій сприяє тому, щоб застосувати кращі морфонологічні традиції, вкласти аналізи в морфонологічну рамку. Морфонологічний аналіз похідних показує, що доцільно використовувати теоретичний матеріал фонологічного (з'ясувати специфіку контактної зони при творенні похідного), морфемного (визначити морфемну структуру девербатива), словотвірного (установити спосіб творення похідного), лексикологічного (з'ясувати лексичне значення, лексико-семантичну або тематичну групу, походження (до якого шару лексики належить твірна основа і похідне (індоєвропейська, праслов'янська чи власне-українська), питома чи запозичена мотивоване й мотивувальне слово), тип девербатива за стилістичною належністю, морфологічного (визначити граматичні категорії твірного й похідного) аналізів і від поверхових теоретичних знань перейти до глибинного аналізу, розглянути словотвірний цикл творення девербатива, структуру словотвірного гнізда, специфіку словотвірного ланцюжка.

Аналізуючи морфонологічну структуру девербатива, необхідно враховувати специфіку основотвірної граматики (структуру вершинного дієслова СГ), семантику твірного і похідного слів, врахування денотативного чи конотативного значення. Це помітно при словотвірному-морфонологічному аналізі новотворів на позначення: 1) назв осіб: *відроджувальник*, *лізингоотримувач*, *валютотримач*, *апелювач*, *зілювач*, *пожертвувач*, *пильнувач*, *паркуваль-*

ник; 2) опредметнених дій (станів): *дончиковідкриття, дончкочитання, булавопобиття, доносописання, рейтинготворення*. Девербативи субстантивної зони мають більші словотвірні можливості порівняно з відсубстантивними, бо віддієслівні мають узагальніше значення: *свободословолюбєць, імпортозаміщувач, лінгвознецінювач, совколюб, гуглозаміщення, дончиковідкриття, дончкочитання, духовнопровід, літакопад, лютоспад, миробудування, народоблуддя, суднозаходження; волеборчий; державооборонно, душеоборонно* [15], *оскароносець, генералопад*.

Отже, стратифікаційні підходи сприяють виконати глибинний аналіз, визначити морфонологічні характеристики, маркувати відповідні морфемні шви, враховуючи морфонологічну теорію, семантичну структуру, граматичну диференціацію словотвірних рядів, морфотактичну структуру віддієслівних дериватів української мови, діахронію морфонологічних трансформацій, динаміку морфонологічних моделей, морфонологічні правила для опису морфонологічних трансформацій при творенні девербативів кожного морфонологічного типу і класу.

Класи суфіксальних морфем-суб'єктів української мови. Вивчення морфонологічної структури дієслова дає змогу розкрити закономірності організації віддієслівних похідних і встановити умови реалізації морфонологічних процесів при творенні девербативів в українській мові.

Аналіз морфонологічних особливостей девербативів сприяє виділенню морфонологічно релевантних ознак кореневих (основних) та афіксальних морфем. Для кореневих (основних) морфем характерні такі морфонологічно релевантні ознаки: 1) частиномовна належність; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) характер кореневої морфемі. До ознак суфіксів, що впливають на морфонологічну структуру похідних, належать: 1) закріпленість за певною частиною мови; 2) структура форманта; 3) зміна акцентних позицій.

Аналізуючи деривати української мови, структуру словотвірного гнізда, теоретичні та емпіричні дослідження актуалізуються для вивчення стратифікаційних моделей. Стратифікаційні морфонологічні підходи сприяють комплексному дослідженню морфонологічної структури похідного з фонологічними закономірностями (специфіка контактної зони – фіналь основи (або кореневої морфемі) та ініціаль форманта), морфемною, семантичною структурою слова, морфологічною специфікою похідних.

Ураховуючи контекст альтернацій, характер контактної зони (на морфемному шві) при творенні девербативів доречно суфіксальні морфемі-суб'єкти української мови розділити на такі класи:

1. Суфікси, при поєднанні з морфемою сприяють регулярним чергуванням *г, к, х, – жс, ч, ш* (переважно суфікс *-к-, -ець*): (*підтягати* → *підтяжка*, *бігти* → *біженець*, *перемогти* → *переможець*, *балакати* → *балачка*, *задихатись* → *задишка*); *т – ч* (*світити* → *свічка*). Тематичні голосні твірних основ у цьому варіанті усикаються (утинаються). У словотвірному акті фіналь дієслівної основи усикається, а тому деякі деривати належать до різних структурних типів: *скреготуха – скреготіти, скреготати*. Функціонування похідних на *-л-* обмежується семантичними чинниками: *шило, мило, громило, калатало, кропило*.

2. Пом'якшувальні суфікси (*'-Ø, -ін'н'-, -ій, -іжс, -ох-*), морфонологічна позиція палаталізації: *відповідь, дерть, зав'язь; садіння, лазіння; водій, носій, плаксії; платіж, мандрьоха*. Суфікси, що сприяють палаталізації приголосних дієслівної кореневої морфемі, вимагають переднього голосного */i/* на між морфемному шві. У похідних із демінувативним значенням на *-ох* також можливі консонантні альтернації за палатальністю.

3. Суфікс, що мають позицію ствердіння (депалаталізації): *-ок: свисток, гудок*. Морфонологічна репрезентація виступає як стратегічний чинник ототожнення дериваційних похідних, як маркер словотворчих засобів, вказуючи на реалізацію словотвірної категоризації.

4. Індиферентні суфікси: *-ник (-івник (-ів – варіант -ува-), -ильник), -ець (-енець, -анець), -тель, -н'н'-, -т'т'-, -Ø, -Ø(-а), -Ø(-и), -ин-, -л-, -ун-, -ух,*

-к(и), -к(а), -н'- (-арн'-, -івн'-, -ельн'-), -иц'- (-ильниць'-, -івниць'-), -ищ-, -ен'-,

-б-, -ух, -уг-; -тор, -атор, -ант, -ент, -ур-): обхідник, рятівник; борець, переселенець; учитель, спаситель; знання, життя, заняття; відгук, приїзд; довіра; вибори, переговори; подряпина, сходини; висівки; хода; житло, кропило; двигун, опікун; повитуха, вередуха, брехуха. настух; хануга; організатор, дегустатор; емігрант, ухилинт; рецензент; коректура. Амбівалентна морфонологічна позиція, не вимагає змін.

При творенні віддієслівних похідних якості кінцевої морфонеми основи (передньоязикова / задньоязикова) сигналізує про можливі морфонологічні трансформації – йотацію, палаталізацію, депалаталізацію. Морфонологічно словотвірні суфікси належать до продуктивних. Для похідних із вершинним дієсловом характерна композиційна природа словотвірного гнізда, збереження семантичних ознак твірного слова, морфонологічні зміни, якщо створені умови в контактній зоні. Ці властивості впливають на морфонологічну поведінку фіналі твірної основи при творенні віддієслівних похідних. Характерно, що в кореневих морфемах як на морфонологічному, так і семантичному рівнях домінуючим чинником залишається сполучуваність кореня з афіксом, урахування питань основотвірної граматики [12; 13]. Р. Бермудес-Отеро звертає увагу на структуротворчі (структурутворюючі або структурозмінюючі) компоненти в похідному, розглядає питання модульності й локальності на стику морфології та фонології [16, с. 44–45], відмінності в продуктивності та в семантичній прозорості при трансформації дієслова в іменник, специфіку іменниково-іменникової конверсії [Там само, с. 75].

Отже, елементи дієслівної основи, які під впливом ініціалі форманта зазнають змін, сигналізують про морфонологічні трансформації (усічення, консонантні, вокалічні альтернативи, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному. Морфонологічні трансформації реалізуються в морфонологічних позиціях, що мають операційний, динамічний характер і визначають природу трансформації, що відображає морфонологічні правила. Морфонологічні правила спрацьовують при творенні похідних з відповідним суфіксом. Морфонологічна поведінка форманта передбачає врахування структурно-семантичних, морфологічних особливостей похідних, урахування основотвірних правил словотвірного циклу.

Обмежувальні та стимулювальні чинники при творенні девербативів: стратифікаційні підходи. Враховуючи стратифікаційні підходи при аналізі морфонологічних трансформацій віддієслівних похідних, доречно визначити чинники, які обмежують або стимулюють функціонування морфонологічних моделей семантичного або структурного характеру. До семантичних чинників належить: 1) лексичне значення твірних основ. 2) чинники, що мають формальне вираження в основах дієслів (вид; роди дії, властиві одновидовим дієсловам). До структурних чинників належать: 1) структурний тип основ. 2) структурні чинники, що не мають регулярної функції в плані змісту (морфонологічний аспект). Чинником, що обмежує функціонування моделей та їхніх варіантів, є характер фіналі основи дієслова та ініціаль форманта.

Таким чином, інвентар формальних трансформацій, що відбуваються на морфемному шві, переконує, наскільки морфонологічно значущим є відповідний морфемний стик. Кожна частина мови має свій набір дериваційних суфіксів. Для морфонології релевантні такі з них: 1) характер ініціалі (вокалічний / консонантний); 2) морфонологічна структура твірної основи та форманта; 3) будова контактної зони; 4) походження твірної основи і форманта; 5) акцентна маркованість / немаркованість суфіксів, преакцентні, постацентні; акцентна потужність.

Визначено такі аутоакцентні суфікси віддієслівного словотворення субстантивного блоку: питомі: *-ник, -ок, -ач, -ець, -ун, -арн'-, -івн'-, -тельн'-,*

-иц'-, -іж, -ух, -ох-, -іж, -ог, -ур-; запозичені: -тор, -атор, -ант, -ер, -ур-, -ист.

Отже, морфонологічні правила регулюють валентність між поєднуваними компонентами, підлягають аналізу в межах стратифікаційних морфонологічних теорій. При творенні віддієс-

лівних дериватів доцільно враховувати внутрішню структуру лексеми, лексичне значення твір-ного і похідного слів, семантичні, фонологічні, морфотактичні, морфонологічні властивості деривата, валентність формантів, послідовність словотвірної ланцюжка, морфонологічні процеси, неподільність / подільність та фіналь твірної основи, ініціаль форманта, морфологічні та стилістичні критерії в стилістично і морфонологічно маркованих дериватів. Система морфо-нологічних моделей віддієслівних похідних корелює зі складом вокальних та консонантних альтернатив, із похідністю / непохідністю дієслова.

Висновки. Стратифікаційний підхід чітко простежується при творенні похідних на відпо-відному ступені деривації, коли враховуються семантичні, фонологічні, морфотактичні, мор-фонологічні, морфологічні, стилістичні властивості деривата на різних етапах дериваційного циклу. У межах морфонологічної стратифікаційної моделі девербатива доречно враховувати морфонологічну поведінку похідного, морфонологічну структуру твірної, сполучуваність формантів, обмеження в сполучуваності, специфіку словотвірної валентності, семантичні, морфологічні та стилістичні критерії (стилістично маркованих похідних).

Аналізуючи девербативи української мови, доречно враховувати характер фіналі твірної дієслівної основи та ініціалі форманта, щоб установити морфонологічну поведінку морфем та морфонологічну реалізацію похідного. Питання стратифікації морфонології української мови сприяє вивченню поведінки твірної основи перед морфемним швом, виявити морфонологічні процеси на морфемному шві, у контактній зоні. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усічення, консонантні, вокальні альтернативи, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) в девербативі.

Вивчення особливостей морфонологічної адаптації девербативів в українській мові дає змогу дослідити механізм модифікації основи, морфонологічні властивості основного корпусу субстантивних формантів, які викликають морфонологічні модифікації мотиватора. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні трансформації. Результати морфонологічного аналізу засвідчують, що в похідних від подільних вершинних дієслів словотвірної гнізда найбільш активно морфо-логічно маркований перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий, на подальших ступенях морфонологічні процеси згасають; морфонологічна маркованість слово-твірних гнізд залежить від їхнього словотвірного потенціалу.

Морфонологічна структура похідного відображає саморозвиток системи, сприяє творенню нових похідних за певними типами і морфонологічними правилами, а словотвірне гніздо від-дієслівних похідних – їхню ієрархічну систему. Морфонологічні типи і моделі пов'язані із семантикою, зумовленими нею і зумовлюють її, проявляючи синергетичну сутність мови. Морфонологічна варіативність компонентів похідного сигналізує про семантичну диференці-ацію його формальних структур, зумовлює морфонологічні функції як парадигматичний чин-ник мотивованості дериватів.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології девербативів убачаємо в типологічному аналізі словотвірних гнізд із вершинним дієсловом, з'ясуванні морфонологіч-них трансформацій віддієслівних новотворів періоду війни, що сприятиме вичерпному опи-сові морфонологічної підсистеми української мови. Стратифікаційний підхід до української морфонології перспективний і потребує подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови : будова та реалізація. Київ, 1999. 297 с.
2. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. Система та структура української мови у функ-ціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ : Ін-т укр. мови НАН

України, 2024. 351 с. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02_strukturalisty.pdf (дата звернення: 12.09.2024).

3. Кислюк Л. П. Словотвірна номінація в сучасній українській мові: система – узус – ідіолект. 10.02.01 : автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 2018. 39 с.

4. Комарова Л. І. Функціональні характеристики морфологічних альтернатив у системі парадигм іменників. *Укр. мовознавство*. Вип. 17. Київ, 1990. С. 105–114.

5. Кондакова Л. А. Морфологические процессы в системе украинского имени существительного : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Київ, 1992. 20 с.

6. Козленко І. В. Функціональна значущість морфологічних явищ у системі словозміни дієслова. *Укр. мовознавство*. Вип. 19. Київ, 1992. С. 117–125.

7. Асіїв Л. В. Морфологічні явища у прикметниках сучасної української літературної мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1997. 184 с.

8. Русаченко Н. П. Морфологічні процеси у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2004. 20 с.

9. Федурко М. Ю. Морфологія відіменникового словотворення. Київ – Дрогобич : Вимір, 2003. 271 с.

10. Fedurko M. Yu., Czyżewski F. Morphological units in the system of the Ukrainian word-formation from the noun. *Traditions and innovations in teaching philological disciplines* : collective monograph. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. (дата звернення: 15.09.2022). P. 72–88. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download>

11. Пристай Г. В. Динамічні морфологічні моделі відприкметникового словотворення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2011. 20 с.

12. Демешко І. М. Морфологічні класифікації дієслівних основ в українській мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія. Одеса, 2020 № 46. Т. 1. С. 126–130.

13. Demeshko I. M. Typology of Ukrainian verb stems: word-forming and morphological aspects. *Studies in Media and Communication*. Volume 10. № 3. 2022. P. 12–20. Special Issue ISSN: 2325-8071. DOI:10.11114/smc.v10i3.5828.

14. Демешко І. М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навч. посіб. Кіровоград, 2013. 328 с.

15. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2017–2021). Словник / заг. ред. А. Нелюби. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2022. 124 с.

16. Bermudez-Otero R. The architecture of grammar and the division of labour in exponence. *The Phonology and Morphology of Exponence: The State of the Art*. J. Trommer (ed.). Oxford, 2012. PP. 8–83. URL: [http://www.unice.fr/scheer/egg/BLuka18/Bermudez-Otero\(2012\).pdf](http://www.unice.fr/scheer/egg/BLuka18/Bermudez-Otero(2012).pdf) (дата звернення: 25.10.2024).